

***De manament nostre.* Notes textuais sobre les darreres voluntats d'Isabel de Borja (c. 1400-1468), «mare» dels Borja**

***De manament nostre.* Textual notes on the last wills of Isabel de Borja (c. 1400-1468), «mother» of the Borgia family.**

VERÒNICA ZARAGOZA GÓMEZ
veronica.zaragoza@uv.es

Universitat de València

Resum: A partir de la lectura atenta i interpretativa del testament d'Isabel de Borja (c. 1400-1468) s'examina com aquesta xicoteta noble va contribuir a projectar una imatge de poder en el llinatge. Aquest estudi de cas centrat en la memòria testamentària d'una Borja permet també llançar llum sobre algunes qüestions de la vida quotidiana de les dones, les estratègies de mecenatge i les pràctiques de religiositat i sociabilitat femenines i sobre el context cultural valencià en el trànsit de l'Edat Mitjana a la Moderna.

Paraules clau: Isabel de Borja, família Borja, testaments, context cultural valencià en el trànsit de l'Edat Mitjana a l'Edat Moderna.

Abstract: Relying on a careful interpretative reading of the will of Isabel de Borja (c. 1400-1468), this paper examines how this noble woman contributed to projecting an image of power in her lineage. This case study, which focuses on the testament of a Borja, also sheds light on some issues of women's daily life, patronage strategies and practices of female religiosity and sociability in the context of the Valencian cultural milieu in the transition from the Middle to the Modern Age.

Keywords: Isabel de Borja, Borja family, will, cultural context in the transition from the Middle Ages to the Modern Age.

DATA PRESENTACIÓ: 07/05/2023 ACCEPTACIÓ: 23/05/2023 · PUBLICACIÓ: 12/06/2023

«BERALDO. –Di, ¿para qué necesitamos las letras? Como si alimentáramos nuestras vidas con este viático. Poseo en el exterior rentas ingentes, en casa un amplio caudal, no aspiro a la tribuna, no jadeo por las leyes, no busco a Esculapio y, finalmente, nada deseo que no posea ya, y nada poseo que pudiera desear.

ANTONIO. – Pues bien, nada posees, ¡oh simple!, si no posees las letras; y si esto solo posees, todo lo posees.»

(Francesc Deci, *Colloquium cui titulus Paedapechtia*, València, 1536)¹

Amb aquest al·legat a favor de les lletres posat en boca d'un dels protagonistes de l'obra de Francesc Deci, humanista que va ocupar una càtedra en l'Estudi General de la València del segle XVI, pretenem reivindicar la dimensió humanista i trajectòria d'Albert Rossich, un home de lletres del segle XXI, catedràtic emèrit de la Universitat de Girona. En homenatge a l'impuls que ha suposat la producció de Rossich en el coneixement de la literatura catalana dels segles XVI-XIX i en les recerques de tots aquells que ens hi hem endinsat, aquest article pretén posar en relleu la potencialitat d'una textualitat poc explorada en l'estudi de la cultura de l'Edat Mitjana i l'Edat Moderna com són els testaments femenins. Concretament, el treball se centra en les darreres voluntats² d'Isabel de Borja, xicoteta noble que va representar el tret d'eixida del camí ascendent d'una de les cases nobiliàries valencianes de major rellevància social i política a l'època moderna. Aquest llinatge va estar vinculat amb l'esmentat Francesc Deci³ i ha esdevingut, en els darrers temps, nucli de bona part de les nostres recerques (Zaragoza 2022).

Isabel fou germana de Calixt III i mare del segon papa borgià Alexandre VI, i d'ella descendiren les branques borgianes més cèlebres de la família, vinculades territorialment a Xàtiva-Canals, a Roma i al ducat de Gandia. Per mitjà d'una lectura atenta i interpretativa del text que aportem, pertanyent al gènere escriptural i lligat al discurs oral, es pretén extreure'n l'agència d'aquesta dona manifestada en el camp social i religiós, i projectar llum sobre qüestions relatives a la vida quotidiana i privada a l'època, sobre el paper de les dones i les seves pràctiques de mecenatge, religiositat i sociabilitat, i sobre altres elements del context cultural valencià en el trànsit de l'Edat Mitjana i l'Edat Moderna.

---

1 Citat a partir de Pons Fuster (2003: 230).

2 El testament, custodiat a l'Arxiu de Regne de València, es troba transcrit en la magna col·lecció *Monumenta Borgia* (MB 1984: 666-675), a partir de la qual citem, fidelment el text, mantenint-hi l'ortografia original, però amb signes d'accentuació i puntuació actuals. Aquesta recopilació aporta una vastíssima documentació sobre Francesc de Borja i la seva ascendència.

3 L'autor amb què hem començat aquestes línies fou preceptor d'Enric de Borja, comendador de Montesa al qual va consagrar el títol esmentat *Colloquium cui titulus Paedapechtia* (1536). Enric fou fill de Joan de Borja i Enríquez, duc de Gandia i besnet de la nostra protagonista, i mecenes de Deci.

1. Els testaments de dones de l'Antic Règim: una font d'estudi de les estratègies de promoció individual i familiar

En els darrers anys, una línia interessant d'estudis ha partit de l'emotiva discursivitat que presenta la documentació testamentària femenina per a documentar alguns replecs històrics foscos on havien restat encapsulades les dones del nostre passat.⁴ Tal com han deixat palés les referides investigacions, aquestes textualitats poden ser examinades com a registres històrics; però també com a discursos culturals i com a font d'expressió de les dones, tot salvant la retòrica legal i notarial que les caracteritzen. Ara bé, la potencialitat d'aquests discursos radica en el fet que permeten estudiar parcel·les temàtiques encara en la penombra, relatives, per exemple, als mecanismes de representació i reproducció del poder per part de les dones al si dels grans llinatges, als espais de religiositat i sociabilitat de l'època, a l'esfera dels sentiments o els afectes o, en fi, als valors i actituds manifestades davant de la mort per part dels individus d'èpoques passades.⁵

En un estudi recent sobre la documentació testamentària de María de Guevara, escriptora del Segle d'Or castellà i comtessa d'Escalante, morta en 1683, Nieves Romero-Díaz n'havia destacat que:

El testamento de Guevara (con su codicilo y su memoria), como el de otras muchas mujeres, se convierte [...], por su papel custodio, en una memoria de su vida en la que se establece claramente el rol de los protagonistas de dicha memoria y se hace una clara distinción identitaria entre el yo que se auto-representa y aquellos que, siguiendo sus mandas y disposiciones, la recordarán tras su muerte. (Romero-Díaz 2020: 14).

Amb altres estudiosos, Romero-Díaz ha partit de la consideració que la imatge o representació que feren de si mateixes les dones testadores es corresponia a la que van pretendre deixar per a la posteritat els homes de la mateixa elit nobiliària, els quals compartiren amb elles «el mismo deseo de prolongar más allá de la vida un estatus social de privilegio y contribuir de esa forma al reconocimiento identitario de su linaje y a la construcción de un ideal y modelo de nobleza al que ambos, señor y señora, contribuyen» (Guerrero Navarrete, 2016: 110; op. cit. Romero-Díaz 2020: 10-13). Amb tot, cal tenir-hi també presents les diferències existents entre els testaments de la noblesa femenina i els de la masculina, que Romero-Díaz resumeix en

mientras que los hombres se preocupan más por establecer una descendencia de sus bienes de forma lineal, las mujeres también establecen otra en su horizontalidad y distribuyen sus posesiones dentro de los círculos sociales que las rodean (amistades, personal de servicio, vecinos/as, etc.). (Romero-Díaz 2020: 13)

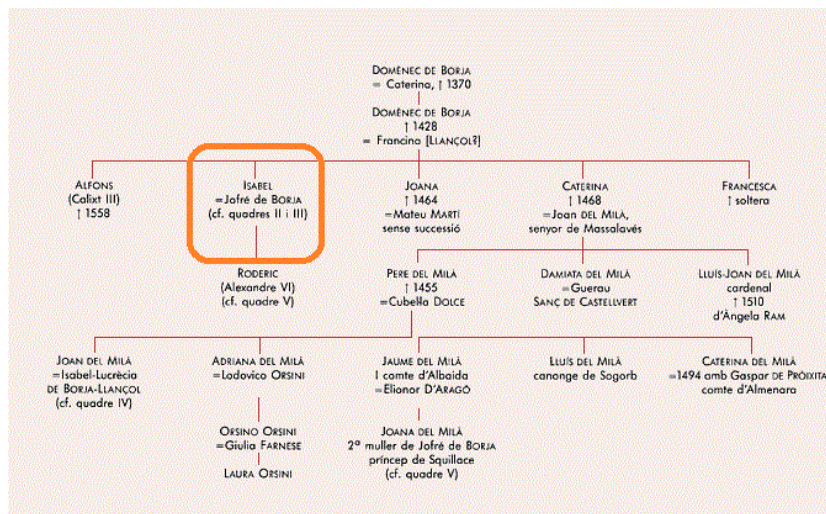
4 A mode d'exemple, poden llegir-se els treballs d'Adriazola Acha (2007) o Equip Broida (1989), i amb perspectiva general: Velaz Pascual (2016), Guerrero Navarrete (2016), Otero Piñeyro Maseda i García-Fernández (2013), Lorenzo-Pinar (2009).

5 En relació a la literatura, és coneguda l'abundant tradició d'*Ars moriendi* o *Ars bene moriendi* generats per la inquietud davant la mort i la necessitat d'un «ben morir» (Martínez Gil 2007).

Aplicant aquest marc interpretatiu a l'estudi de les darreres voluntats d'Isabel de Borja,⁶ doncs, les breus notes que segueixen analitzen l'autorepresentació i els mecanismes de promoció social que exhibeix la testadora, així com els vincles socials i afectius que establí en vida i de què deixà memòria. En un nivell més concret d'anàlisi, revisarem de quina manera aquesta noble va poder contribuir a millorar la posició política i social del llinatge Borja, que tot just es trobava en els inicis del camí ascendent que recorrerien els seus membres especialment amb l'entronització del segon papa borgià Alexandre VI, el 1492, i amb la projecció polític i religiosa d'altres figures com Francesc de Borja.⁷

2. Isabel de Borja, sàvia administradora i cap de família dels Borja

Isabel de Borja (Xàtiva? c. 1400-València?, 1468) representa el punt de partida de l'apassionant camí ascendent del clan Borja. Segona dels cinc fills que conceberen Domènec de Borja, petit cavaller de Xàtiva, i una desconeguda Francina, va ser germana d'Alfons de Borja (1378-1458), futur papa Calixt III, i mare de Roderic (1431-1503), segon papa de la nissaga.

Quadre I. Ascendència i família d'Isabel de Borja⁸

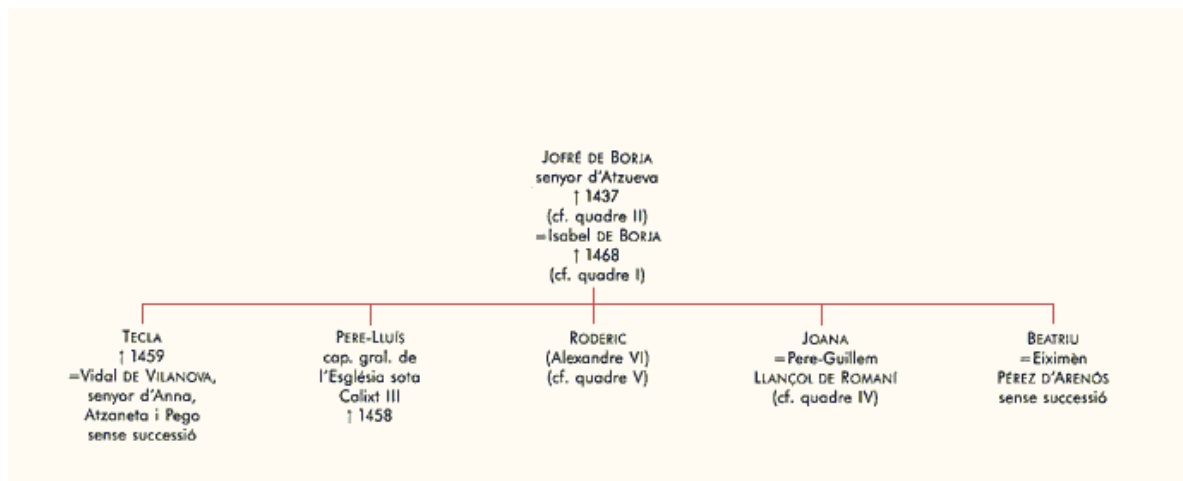
⁶ Seguim la proposta d'altres estudis centrats en figures femenines nobiliàries de l'època, com la que planteja Romero-Díaz: «Hacer un análisis de los testamentos de mujeres, a fin de cuentas, viene a ser sumamente útil a la hora de reconstruir cómo estas se posicionaban y deseaban proyectarse la sociedad en general» (2020: 13).

⁷ Per a saber més sobre aquest procés progressiu d'ennobliment dels Borja, resulta necessària la lectura d'alguns treballs de referència sobre la història de la família: Batllori (1994), amb un capítol titulat específicament «L'ennobliment de la família Borja» i Mira (2000), entre altres.

⁸ Els arbres genealògics, procedents de Batllori (1994), han estat extrets de la web de l'Institut Internacional d'Estudis Borgians (IIEB), dirigit per Maria Toldrà, que conté abundants recursos per a l'estudi de la nissaga i un extensíssim

Si bé, Isabel de Borja no és una figura desconeguda entre els estudiosos de la família,⁹ els detalls que coneixem de la seva biografia en son ben escassos. Allò que en sabem té a veure amb la seva vida familiar i amb el paper de cap de família que exercí eficientment, amb cinc fills petits al seu càrrec, després d'enviudar prematurament del cavaller Jofré de Borja, el 1437. La seua excel·lent gestió familiar li valgueren la bona consideració de M. Batllori (1994: 23), que la recorda com a

sàvia administradora dels seus béns, els temps de la guerra de Joan II contra la Catalunya rebel, podia prestar-li 800 florins; regí prudentment la seva baronia de la Torre de Canals; adquirí la d'Anna, provinent del seu gendre Vidal de Vilanova, marit de Tecla, i, com hereva d'aquesta, encara n'adquirí d'altres.

Quadre II. Descendència d'Isabel de Borja¹⁰

Des de Xàtiva, ciutat natal dels Borja on havia format la família, Isabel es desplaçà fins a València, on s'instal·là amb els fills i les germanes al palau episcopal, residència del germà, titular de l'episcopat de València des de 1429 i que seria papa, el 1455. Isabel, que era coneguda amb el nom de la 'bisbessa' per la influència que arribaria a assolir-hi, demostrà ser una dona hàbil en l'administració de les modestes possessions que començaven a sumar aleshores els Borja: el senyoriu de la Torre

aparat bibliogràfic; veg. <https://elsborja.cat>.

⁹ Una síntesi biogràfica del personatge pot trobar-se a Zaragoza (2022: 41-66), amb referències a altres treballs que l'han tractada.

¹⁰ A banda de Roderic (1431-1503), futur Alexandre VI, Isabel fou mare de Pere Lluís (1430-1458), Joana, Beatriu (m. 1504) i Tecla (1435-1459), aquesta darrera, erudita poeta que protagonitzà un intercanvi de versos amb Ausiàs March, dels quals ens han pervingut només dos textos, en català; sobre aquesta darrera, se'n pot llegir la biografia en Zaragoza (2022: 67-84) on aportem també un panorama de la incipient tradició d'escriptura femenina i l'intercanvi de versos en què es van veure involucrades algunes dames de la noblesa de l'àmbit lingüístic català des de l'Edat Mitjana i tot al llarg de la Moderna, entre les quals, Tecla de Borja.

de Canals, adquirit pel marit (Navarro Sorní 2000), i les baronies d'Anna, Atzeneta i Pego, que heretaria de la seva filla difunta, Tecla de Borja. Cal recordar que aquests dominis es multiplicaren prodigiosament, especialment a partir de 1485, arran de l'adquisició del ducat de Gandia i altres indrets per part de Roderic, fill d'Isabel (La Parra 2006).

El maneig del patrimoni i les habilitats i mediació demostrades en el casament de les filles, valgueren a Isabel el qualificatiu que li dedicà Jerónimo Zurita (1512-1580) de «mujer muy varonil», per tal com, segons l'historiador aragonés la Borja havia desobeït els consells del germà, que s'havia sentit «confuso siendo sumo pontífice, en haver de complir con la grande ambición de los maridos de sus sobrinas» (*cf.* Batllori 1994: 23).

Més enllà d'això, sabem que un any abans de morir, el 1467, Isabel vivia a Burjassot, acompanyada d'un criat i un esclau, de tres donzelles i de tres esclaves, als quals esmenta en les seves darreres voluntats.

3. La memòria testamentària d'Isabel de Borja

Atorgat dos anys abans de la seua mort, esdevinguda el 1468, el testament d'Isabel de Borja conté els elements propis d'altres testaments nobiliaris femenins de l'època (Romero-Díaz 2020: 15 i s.), que resumim aquí amb l'estructura següent:

1. Fórmules d'encapçalament, amb la data de signatura del testament i invocació religiosa.
2. Presentació de la testadora, amb noms i cognoms i els vincles familiars dels quals es vol deixar constància (esposa de, duquesa de...).
3. Constatació que es tracta de la darrera voluntat.
4. Informe de l'estat de salut i situació mental de la testadora, capacitada per a atorgar el document.
5. Nomenament dels marmessors i persones que executaran les darreres voluntats, pertanyents a la família o al cercle de confiança de la testadora.
6. Expressió de la voluntat de satisfer, en primer lloc, els deutes.
7. Elecció del lloc de sepultura, normalment el panteó familiar o algun lloc vinculat a les tasques de patronatge religiós exercides per la difunta.
8. Descripció de les cerimònies litúrgiques i fúnebres, on s'estipula el nombre de misses sufragades per a la seva ànima i la dels avantpassats, en distintes institucions religioses amb què ha estat vinculada en vida.
9. Establiment de l'hereu universal, exposició dels llegats i repartiments dels béns entre els familiars.
10. Exposició de donacions i repartiment de béns entre el cercle íntim d'amistats i el personal de servei i al seu càrrec (mestres, notaris, etc.).
11. Manifestació de pràctiques de caritat exercides amb distintes institucions religioses i causes pies amb funció d'assistencialisme social, que aporten informació rellevant sobre les pràctiques de mecenatge, xarxes de sociabilitat i distintes formes d'espiritualitat o devoció manifestades a l'època.

12. Validació dels testimonis que donen veracitat i legitimitat a l'obertura del document.
13. Confirmació de la validesa i veracitat del document i nombre de folis de què consta.

Dit això, passem a descriure panoràmicament aspectes d'interés d'aquestes darreres disposicions. A alguns d'aquests temes, hi haurem de tornar, necessàriament, en treballs futurs atés que constitueixen línies d'estudi en curs vinculades a la cultura material de les dones i la història de les mentalitats, a les formes d'espiritualitat i corrents de devoció manifestades per aquestes, a les tasques de mecenatge... però que també visibilitzen l'existència d'unes xarxes familiars, personals, afectives, clientelars al si del clan borgià, que cal seguir explorant.

El testament d'Isabel de Borja, datat el 23 de febrer de 1466, es féu públic el 20 d'octubre de 1468, immediatament després de la seua mort. «Dona Isabel de Borja» inicia el document en «nom de Nostre Señor Deu Jesuchrist», una protestació de la fe de presència obligada en la documentació testamentària. La testadora s'hi presenta, a continuació, com a «muller del Magnífich Mosén Jofre de Borja, caballer, habitador quondam de València». I, tot insistint-hi que es tracta de la darrera voluntat que revoca les textualitats anteriorment atorgades, confessa estar en el seu seny, «sana per divina gràsia en la pensa» fórmula expressiva habitual en aquesta documentació. Tot seguit, nomena Isabel els marmessors que hauran d'executar i atendre les instruccions ordenades, amb els càrrecs i títols que exerceixen. Un d'ells és «do molt [illustre] e molt amat e car fill nostre Don Rodrigo de Borja», aleshores cardenal de Roma i de València (d'on també fou nomenat bisbe). La resta de personalitats al·ludides pertanyen al cercle de confiança d'Isabel i dels Borja: mossén Joan Exarch, canonge de València, vicari general i oficial de Roderic;¹¹ mossén Guillem Joan, rector d'Alcoi; i Antoni Nogueroles, de qui Isabel diu ser «familiar nostre» i amb qui mantingué la nostra dona una llarga vinculació professional i personal, com tindrem ocasió de veure a continuació.

Abans d'arribar a les llegendes testamentàries, Isabel dona instruccions detallades sobre els procediments a seguir durant les seves exèquies. I també manifesta el lloc on desitja ser soterrada, una informació que no podia mancar en aquestes disposicions darreres si tenim en compte que «El lugar que ocupa el cuerpo [...] a su muerte es tan importante como el que ha ocupado durante su vida, puesto que dicho lugar influirá en la manera como la sociedad la memorializará después de la muerte» —a propòsit de les disposicions emanades del testament de la comtessa d'Escalante (Romero-Díaz 2020: 18). El lloc triat per Isabel de Borja perquè la gent la hi recordés després de morta fou el panteó familiar erigit pel germà Alfons (Calixt III), en la capella Borja de l'església major o Seu de Xàtiva, panteó en el qual van treballar diversos artistes, en 1452, sota l'atenta supervisió de Joana de Borja, germana del comitent i de la nostra Isabel (Ferre 2021: 23-24). Tot i que només se n'ha conservat el retaule de Santa Anna, patrona dels Borja, pintat per Joan Reixac, s'havia erigit amb la funció «d'ostentar el patronatge i el poder del clan familiar, a mena

---

11 Aquest ja havia testificat en l'inventari de béns aportat per Isabel de Borja el 1463, que comentem una mica més endavant en el text.

d'aparador de l'estatus del patró i del seu llinatge», tenint en compte que «Ostentar el patronatge d'una capella d'ús privat amb el dret de sepultura suposava un privilegi i alhora era una forma de refermar la posició social davant la resta d'habitants de la ciutat. Per a representar aquest poder i riquesa es marcava la propietat amb elements heràldics» com ben bé ha indicat Navarro (2014: 83).

Com he avançat, Isabel també hi deixa constància detallada de les cerimònies amb què vol celebrar el seu traspàs a l'altra vida, les quals suposen una altra via important de representació i solemnització pública del poder individual i familiar. Aquesta informació és rellevant venint d'una figura com Isabel de Borja ja que, com altres personalitats nobiliàries de l'època, es veu en la necessitat de posar sobre el paper indicacions clares sobre les solemnitats que la duran a autorepresentar-se davant dels seus coetanis com una dona poderosa; una dona que no només contribuï a perpetuar el llinatge en vida sinó que també feu servir la memòria funerària per a promocionar-lo encara després de morta. Isabel hi descriu aquest ambient de solemnitats públiques, musicals i litúrgiques amb què vol ser soterrada arribat «lo dia de la nostra fi» i hi detalla els procediments que caldrà seguir en el trasllat del seu cos fins a l'esmentada capella:

E recomanant a Nostre Señor Déu la nostra ànima, elegim e volem la sepultura del nostre cos ésser feta en la capella sots invocació de Senta Anna per nostre señor lo papa Caliste, en la ecclésia machor de Xàtiva construïda, a la qual sepultura volem ésser convocades les loables quatre confraries de la ciutat de Xàtiva, pregant los honorables priors, majorals e confreres d'aquelles que els plàsia ésser en la selebració de la dita sepultura e pregar per la nostra ànima, e fer per aquella així com lloablement en llurs ordinacions per consemblants coses tenen dispost.

En els actes fúnebres que disposa per al seu soterrar, Isabel convoca la presència de priors, majorals i confreres de les quatre «lloables» confraries de Xàtiva.¹² I, en cas de trobar la mort a la ciutat de València (on degué transcórrer la seva vida, després d'haver-s'hi traslladat amb els fills), sol licita, aleshores, que «ants que lo nostre cos siga tret per a portar aquell a la dita sepultura, siga cantada sobre aquell la letania per los preberes de la Seu de València», des d'on eixirà el cos, en processó fúnebre, fins arribar al portal de la ciutat:

e que sia convocada en aquest cas la profesó general de la Seu de València fins al portal de la ciutat de València;

En aquesta processó, Isabel demana la compareixença dels majorals i confreres de la «loable confraria» de la Seu de València, de la qual, assegura, «som confrassa»:¹³

---

12 Sabem que entre els regnats d'Alfons IV i Alfons V, a Xàtiva, hi hagué fins a tres confraries amb activitats: la de la Vera Creu, la de Sant Miquel i la de la Santa Trinitat (Benítez Bolorinos 1998: 17-19).

13 Segons que ha estat estudiat per Manuel Benítez Bolorinos en relació a l'univers de les confraries medievals del

e que, al traure aquell de casa e portar-lo fins al portal de la ciutat de València, sia convocada la loable confraria de la Seu de València, de la qual som cofreres, pregant ab gran devosió a tots los que seran en la dita profesó que els plàsia pregar a Nostre Señor Déu per la nostra ànima, especialment los magnífichs machorals e confreres.

També hi especifica la compareixença de quinze preveres en l'acompanyament del seu cos fins al portal de València i, d'ací a la ciutat de Xàtiva, on desitja trobar repòs definitiu:

Volem encara que lo dit cos nostre sia acompanyat per quinze preveres, no solament fins al portal de la ciutat de València més encara fins a la ciutat de Xàtiva e fins que ab efecte sia lliurat a ecclesiàstica sepultura.

Però, en cas de morir fora de la ciutat del Túria, Isabel sol licita les mateixes solemnitats suara referides que l'hauran de dur fins a la ciutat papal de Xàtiva, demanant que:

E si lo terme de nostres dies serà fora la ciutat de València, volem que la letania sobre nostre cos sia cantada per tots los preveres de la ciutat, vila o lloch on serà lo terme de nostres dies. Item volem que en aquest cas lo nostre cos sia acompanyat per quinze preveres fins a la ciutat de Xàtiva, si fora d'aquella serà lo terme de nostres dies.

Item volem que lo dia de la nostra fi celebren tots los preveres que los nostres marmesors o dos d'aquells ordenaran, e que el jorn de la nostra sepultura celebren tots los preveres de la dita iglèsia de Xàtiva que porran celebrar; e si la dita sepultura serà feta après mijorn, celebren l'endemà. Item volem que per aquell prebere o per aquells preveres que los nostres marmesors o dos d'aquells voldran, sien celebrades les mises appellades de Sent Amador.

Amb aquesta referència última, Isabel al·ludeix a les tradicionals trenta misses diàries que se celebraven perquè els difunts poguessen salvar l'ànima del Purgatori (Cerdà 2006); un nombre que la testadora amplia de manera considerable estipulant-hi altres misses sufragades per ella mateixa «per la dita sepultura e per la nostra ànima».

Les misses exequials o de difunts constituïen una via important de manteniment econòmic per a les institucions encarregades de realitzar-les, però també tenien la funció de mantenir intacta la memòria dels difunts i el record permanent del poder dels llinatges (algunes s'establien durant un any o de manera perpètua). Les institucions religioses encarregades d'oficiar les misses per al consol etern de l'ànima d'Isabel i la dels seus avantpassats, pertanyeren als seus àmbits de devoció o foren espais que es beneficiaren de distintes formes de patrocini a càrrec dels Borja i de la testadora. Així, amb les «cantitats que per caritat seran donades als dits preveres que celebraran les dites mises»

Regne de València, «Acompanyar al cofrade en su última hora, rezar, por el bienestar de su alma para que Dios lo acogiera entre los suyos, llevar a cabo el traslado de cofrades difuntos desde otras villas o ciudades hasta el lugar donde debía ser enterrado...» (Benítez Bolorinos 1998: 157-172) formava part del cerimonial establert en les ordenances de les confraries.

Isabel ordena tants oficis de morts com dies té l'any a l'Església major de Xàtiva, «ab les ofertes» o cerimònies acostumades (i també hi institueix un «perpetual aniversari» celebrat anualment i de manera perpètua per a la seva ànima). Estipula també mil misses a repartir entre els monestirs de «freres menors» de València i Xàtiva, el de franciscans de Santa Maria de Jesús de València (al barri de Patraix) o el de monjos jerònims de Santa Maria de la Murta, a Alzira; i entre els «ermitans de Puçol» o els preveres de les esglésies de Sant Miquel i de la Santa Trinitat de Xàtiva, amb altres esglésies o llocs triats pels marmessors.

Com altres testadores benestants de l'època, Isabel de Borja manifesta en el seu testament el desig de vestir, en el moment de la seva sepultura, «los domèstichs y familiars nostres, los hòmens de sengles gramalles¹⁴ e capirons,¹⁵ e les dones de sengles mantells» establint-hi, a més, que «per a fer les dites vestidures sien comprades vint peses de draps de llana brunetes¹⁶ dihuitenes, e no pus, com aquelles deguen bastar e basten a vestir los familiars y domèstichs nostres». Amb aquestes deixes i altres donacions de diners (per a l'església de sant Pere de Xàtiva), Isabel materialitza la seva devoció i pietat vers el proïsme ampliant-les a altres pràctiques de caritat esperables en una dona del seu estatus. Destina sumes de diners a redimir captius cristians en poder d'infidels¹⁷ i a maridar xiquetes òrfenes i donzelles pobres, perquè fossen col·locades en matrimoni espiritual o carnal.¹⁸

A continuació, hi aporta una sèrie de disposicions sobre les donacions a repartir entre les criades i altres persones que l'han acompanyada i servida, la fidelitat dels quals pretén recompensar amb diners i béns materials. Aquesta informació és molt interessant per revisar atés que remet directament a les xarxes de relacions establertes al si familiar o fora, i als vincles clientelars que establiren aquestes dones en el govern de les seues llars, regides sota el concepte de «família extensa» que constituïen, aleshores, les grans cases nobiliàries.¹⁹ Entre les seves criades es trobava «na Catalina,

---

14 *Gramalla*: «Túnica llarga fins als peus, usada antigament» (DIEC2).

15 *Capiró*: «Cobricap que s'usava antigament, que era alt i acabat en punta, i a vegades s'estenia per avall formant una espècie de capeta que cobria les espatles i l'esquena» (DCVB)

16 *Brunetes*: «Roba de llana tenyida, generalment de color fosc» (DCVB).

17 A l'Edat Mitjana havien nascut diverses confraries, germandats o ordes monàstics redemptors dedicats a redimir cristians i que solien gestionar aquests llegats testamentaris. Entre ells, l'orde dels mercedaris, que exercí, des dels inicis, com a «limosneros de la redención», atés que no només es traslladaven a terres musulmanes per a alliberar captius sinó que també s'encarregaren de recollir mitjans econòmics necessaris, en metàl·lic o en espècie, que serien destinats a aquesta tasca alliberadora (Ruiz Barrera 2006).

18 Baixauli (1993) ha estudiat el paper que tingueren algunes institucions valencianes dedicades a maridar òrfenes i donzelles pobres al segle XVII, amb la funció d'aportar el dot necessari per a dones que no s'ho podien permetre, i que eren salvades així de destins deshonrosos. Una d'aquestes institucions fou la *confraria i almoïna d'òrfenes a maridar*, confraria de caritat orientada a la protecció de dones òrfenes de la València dels segles XIV-XVII (Castillo 1993), l'assistencialisme de la qual es vincula amb les deixes específiques d'Isabel de Borja.

19 Cal recordar que Diego de Covarrubias, en el *Tesoro de la lengua* (1611) descriu el terme 'família' com «la gente que un señor sustenta dentro de su casa [...], ya no solo debajo de este nombre se comprehenden los hijos, pero también

viuda que fonch de en Rodriguez e Tecleta» a qui llega tres-cents sous; «Margalideta criada, familiar e domèstica nostra, filla den Doménech» jove per a la qual estipula una deixa econòmica perquè es puga casar; «Ursola, fadrina, familiar e domèstica nostra», a qui fa beneficiària d'una donació econòmica, o «na Isabel Verdeguer, familiar y domestica nostra, muller de Mestre Francçesh Samora, sastre», a qui no només dona una suma de diners sinó que també deixa peces de roba perquè «sien vestits lo marit e lo fill d'aquella de sengles gramalles e capirons, e ella de mantell».

Altres deixes van destinades a Antoni Nogueroles (un dels marmessors del testament a qui unes línies més amunt la testadora ha presentat com a «familiar nostre»). Nogueroles fou administrador i «persona molt leal» d'Isabel, i preceptor del futur papa, Roderic de Borja; uns càrrecs de confiança als quals vol correspondre la Borja llegant-li, en les darreres voluntats, un «moble nesesari per a suma²⁰ cambra, dels bens nostres que seran trobats en nostra casa», més mil sous rebuts en dos pagaments anuals al llarg de la seva vida (procedents dels fruits i les rendes obtingudes per la seva possessió de la Torre de Canals) i cinc mil florins, «per lo recort que tenim dels seus grans e bons servisis, ab infinits treballs de quaranta anys que ha servit nostra casa» i «per repòs del dit Mosén Antoni». Isabel també llega cent sous a un altre mestre dels seus fills, Joan Garcia, possiblement avantpassat vinculat al notari del clan i racional de la ciutat de València anomenat de la mateixa manera.²¹

En relació als béns materials que deixa en herència, Isabel estipula la venda de «tot lo moble nostre» els guanys del qual anirà adreçat a sufragar els llegats, llevat del referit moble destinat a Nogueroles. També n'exceptua de la venda «l'or, perles, pedres, argent, e la creu», que, segons explicarà més endavant, aniran destinats al seu fill i hereu universal, Roderic de Borja. Aquesta informació es pot posar en relació amb un inventari de béns («*vasam argéntea, pannos seríceos de brocato, jocalia et res alias...*») gestionats per Isabel, el 1463, segons el qual sabem que la dama Borja havia arribat a atresorar algunes joies, argent i peces de roba luxoses, entre els quals hi havia una «copa gran gallonada d'argent daurada ab sobrecop» de més d'un quilo i mig; una «copa d'argent ab pedra de serpentina chiqua ab sobrecop daurat e lo peu gallonat», «dos terraces, en una d'argent sobredaurat gallonat ab sos peus e anses ab flor a cascú dels peus smaltada e ses anses», «una taça plana de bestions daurada ab señal de Lançol, smaltat», una altra «taça plana maior ab senyal de Lançol ab alguns altres smalts al mig, és de Lançol e los altres en torn ab bestions», un «troç de cetí blau», i un «troç de cetí negre». L'inventari inclouïa, a més a més, deu entrades dedicades a peces de roba, més una «caxeta o capça plana, sis branques de coral grans e tres culleretes d'argent sobredaurades quisquidem Thomas Pecamill, mercator»,²² un «saler d'or en lo qual es la copa o sobrecop de pedra

---

los padres y abuelos y los demás ascendientes del linaje [...], que por otro nombre decimos parentela [...], debajo de esta palabra familia se entiende el señor y su mujer, y los demás que tiene de su mando, como hijos, criados, esclavos», segons García Hernán ([2012-2013]: 21-22) en un treball específic sobre la família de Francesc de Borja.

20 Llegiu-hi 'sua'.

21 Per a una biografia d'aquest segon Joan Garcia i els seus vincles amb els Borja, lleg. Pons Fuster ([2010-2011]).

22 Redactat davant del notari Mateu Cirera el 1463 en presència de Jaume Exarch, canonge; Ramon Torrelles i Joan Pedró,

de calcedònia ab quatre diamans e huyt perles entorn, e hun robí al cap» i, finalment, una «peça de brocat sobrebrotat d'or negre».

Si tornem al testament, a continuació, Isabel materialitza una consciència de transmissió i desig de preservació del llegat i dels béns patrimonials del llinatge en nomenar la successió familiar. Com ja s'ha comentat, estableix Roderic de Borja (futur Alexandre VI) l'«hereu nostre universal»,²³ a qui dona «lo nostre lloch de la Torre, que tenim en terme de Xàtiva» (Torre de Canals) «e los drets de aquell»; en substitució d'aquest, Isabel estableix Beatriu de Borja, filla, hereva de dos mils sous «dels fruits, rendes e emoluments del dit lloch».

La legítima successió en Roderic de Borja la duu a nomenar-lo a ell també hereu dels «altres bens nostres sols».²⁴ çò és, la «moneda, or, archent, pedres, perles e bens sehents, e drets nostres» als quals havia al·ludit anteriorment. Segons desig de la testadora, en cas de traspasar aquest, els drets i béns hauran de ser transferits al net, Jofré de Borja-Llançol, fill de Joana de Borja, casada amb Pere Guillem Llançol de Romaní –senyor de Vilallonga que residí a Roma, al servei de Calixt III, que l'havia nomenat prefecte del Castel Sant'Angelo– i, en absència d'aquest, l'herència passarà a favor de la filla Beatriu de Borja²⁵ (i, posteriorment, a la neta Isabel Lucrècia, germana de Jofré).

3. Isabel de Borja, confraressa de la Seu de València

El més destacable de l'autorepresentació que aporta Isabel en el seu testament i que volem comentar a continuació és el vincle estret que la Borja mantingué amb una de les confraries més respectables i de major antiguitat de la ciutat de València. Com ja s'ha dit, Isabel afirma ser confraressa de la confraria de la Seu de València, una referència que ens acostava una mica més a la figura de la testadora, però també ens parla de l'ambient espiritual i de sociabilitat del qual participà a mitjan segle XV una dona del seu estatus, i sobre el qual calen investigacions més aprofundides. Es tracta de la confraria de Santa Maria (o de la Sagrada Verge Maria) de la Seu de València, també coneguda com de la Mare de Déu de Nostra Assumpció (posada sota el títol de la Mare de Déu), segons explica un manuscrit del segle XVI que hem pogut consultar, el qual va pertànyer a la confraria. Bellament il·luminat, el document recull els capítols, els rituals d'ingrés, l'«Officium pro defunctis i d'altres aspectes de la confraria (incloent-hi alguna notació musical, f. 23v-26r).²⁶

---

prevere, es conserva a l'Arxiu de Protocols del Col·legi Corpus Christi, ha estat exhumat per Josep A. Ferre (2021: 20-23).

23 Se sap que Pere Lluís havia mort el 1458 i Tecla un any més tard, però se'n desconeix la data de mort de la citada Joana, que deduïm ja difunta en el moment de redactar Isabel el seu testament perquè no rep cap deixa de sa mare.

24 Enteneu-hi 'Materials'.

25 Beatriu fou penúltima senyora de la Torre, rebuda per herència de la seva mare, Isabel, després de pactar-ho amb Roderic de Borja, germà i l'hereu universal (Batllori 1994: 6)

26 Biblioteca Universitat de València, BH, Ms. 0902 [*Capítols i rituals de la Confraria de la Sagrada Verge Maria de la Seu de València*].

Segons hem pogut conèixer també per una crònica impresa de la confraria, publicada a València el 1732 amb el títol *Certificado, por el qual consta resumidamente la fundación, progressos, y preeminencias de la Real Cofradía de Nuestra Señora de la Seo Hospital de pobres sacerdotes enfermos de ... Valencia ... devoción, y culto que han dado algunos santos...* i reeditada el 1750,²⁷ el bisbe de València, Hug de Fenollet, va afavorir-ne la creació, al voltant de 1356. Tot i que s'establí a la Seu valenciana, les seves activitats estaven vinculades a l'Hospital destinat a Sacerdots Pobres:²⁸ els confreres exercien la caritat amb els capellans malalts i pobres, i feien altres obres de devoció i de misericòrdia, com la celebració de les festes en honor a la Mare de Déu de la Seu, la redempció de cristians captius i la dotació de donzelles òrfenes i pobres.

Inicialment, els confreres que en formaren part havien de ser preveres (entre ells hi havia els papes Borja Calixt III i Alexandre VI, cardenals, patriarques, arquebisbes... de la Corona d'Aragó, Itàlia i Alemanya). Al segle XIV se n'establiren les Constitucions i fou posada sota la protecció de successius reis (1371) que l'ennobliren considerablement i l'enriquiren amb molts privilegis. S'hi permeté integrar, a partir d'aleshores, a membres seglars d'ambdós sexes (fins arribar a un nombre de 500 integrants inicialment). Arribaren a ser-ne confreres distints reis i reines d'Aragó, de Portugal, de Sicília i de Navarra, canonges, mestres de Montesa, retors, beneficiats... incloent-hi també «las señoras más principales en gran número, y muchísimas religiosas de todos los conventos de esta ciudad, y muchos hombres y mugeres del pueblo» (Certificado 1732: 10).

Segons recull l'imprés de la confraria, algunes valencianes que foren devotes a la imatge de la Seu (i confrasses?) foren personalitats reconegudes en l'àmbit de l'espiritualitat femenina moderna, conegudes també per haver deixat obra escrita vinculada a aquesta faceta espiritual: com la beata Gerònima Dolç o la Venerable Gertrudis Anglesola, la qual fou abadessa del monestir de la Saïdia de València. Aquesta confraria guarda, doncs, una llarga tradició d'espiritualitat vinculada a les dones que caldrà examinar amb més deteniment.

---

27 Vegeu-ne també una *Reverente súplica que la Real Cofadría [sic] de Nra. Sra. de La Seo de Valencia, Hospital de pobres sacerdotes enfermos hace al Ilmo. Cabildo eclesiástico de la Santa Metropolitana [...] : para que [...] continúe [...] en dar distribuciones a los Beneficiados [...]*, València: Joseph Estevan Dolz..., 1766.

28 En l'actualitat fa les funcions de residència de sacerdots ancians (Residència de Sant Lluís Bertran). A l'edifici s'han conservat grans panells de rajoles del segle XVIII, entre els quals es troba un arbre genealògic amb personalitats il·lustres integrants de la confraria, com ara reis de la Corona d'Aragó, el bisbe de València, Hug de Fenollet, els dos papes Borja, alguns canonges, beats i personatges amb fama de santedat: com Gaspar Bono, Nicolau Factor, sant Lluís Bertran, la beata Margarida Agulló, o la Venerable Gertrudis Anglesola, com resumeix la web cultural [<http://www.diezarjal.com/valenciaiglesiadelmilagro.html>] i Pérez Guillén (2019).

Conclusions

La lectura crítica del testament d'Isabel de Borja, poc explotat per la historiografia, ens ha permès revisar algunes dimensions desconegudes de la seva personalitat, i ampliar el seu perfil biogràfic amb detalls interessants. L'anàlisi que hem proporcionat permet veure com Isabel va contribuir a la promoció social del llinatge, no només des del nivell de la representació simbòlica sinó també factual, estipulant llegats i donacions i ordenant darreres instruccions sobre el lloc de sepultura, cerimònies fúnebres, etc. que contribuïren a representar-la com a dama poderosa, en una posició nuclear en l'entramat familiar borgià.

Isabel de Borja, ben coneguda dels codis nobiliaris de l'època que associaven les dames benestants amb les pràctiques de pietat, se significà amb obres pies i de caritat, establint en el seu testament algunes deixes per a distintes institucions religioses i almoines per a redimir captius cristians en poder d'infidels i per a pagar el dot de nenes òrfenes i pobres. Isabel no hi oblidà tampoc les criades i altre personal de confiança que l'acompanyaren al llarg de la seua vida, demostrant així com va recórrer al testament, per intentar, tal com feren altres nobles de l'Edat Moderna, «extender después de la muerte lo que ya hacen a lo largo de su vida, es decir, crear redes de sociabilidad y desarrollar estrategias que les permitan tener una influencia social que contribuya a proteger y enriquecer (económica y simbólicamente) sus familias al tiempo que las autoriza en una posición de poder» (Romero-Díaz 2020).

La interpretació d'aquests elements s'ha proposat amb una doble voluntat: d'una banda, permet dilucidar la posició social i política de les dones al si dels grans llinatges i, d'altra, contribueix a calibrar les aportacions dels Borja en el context cultural de l'època a partir, precisament, de les contribucions de les seues dones. Caldrà seguir investigant en aquesta doble via.

Bibliografia

- Adriazola Acha, Susana (2007) «Fragmentos de una vida: Ángela Pujades, escritura y devoción al Rosario», dins Garí, Blanca (ed.) *Vida de mujeres del Renacimiento*, Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, pp. 163-185.
- Baixauli Juan, I. A. (1993) «Instituciones per maridar òrfenes i donzelles pobres a la València del segle XVII. L'administració fundada per Lluís Beltran», *Pedralbes: Revista d'història moderna*, 13, pp. 349-356 [<https://www.raco.cat/index.php/Pedralbes/article/view/101339>].
- Batlloori, Miquel (1994) *La família Borja*, València, Eliseu Climent editor (Obra completa, IV).
- Benítez Bolorinos, Manuel (1998) *Las cofradías medievales en el Reino de Valencia (1329-1458)*, Alacant, Publicaciones de la Universidad de Alicante.
- Castillo, J. (1993) «Asistencia, matrimonio e inserción social: la loable confraria e almoína de les òrfenes a maridar», *Saitabi*, XLIII, pp. 135-146.
- Cerdà, Jordi (2006) *Les misses de Sant Amador*, [Bellpuig] / Barcelona, Ajuntament de Bellpuig / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Certificado por el qual consta resumidamente la fundacion, progressos, y preeminencias de la Real Cofradia de Nuestra Señora de la Seo Hospital de pobres sacerdotes enfermos de [...] Valencia [...] devocion, y culto que han dado algunos santos ...*, València, en la imprenta de Joseph Garcia, 1732.
- Certificado por el qual consta resumidamente la fundacion, progressos, y preeminencias de la Real Cofradia de N^a. S^a. de la Seo, Hospital de pobres Sacerdotes enfermos de [...] Valencia [...] devocion, y culto, que han dado algunos santos [...]*. Segunda Impression, Valencia, Imprenta de Joseph Garcia, 1750.
- Equip Broida (1989) «Actitudes religiosas de las mujeres medievales anta la muerte (Los testamentos de Barcelonesas de los siglos XIV y XV)», dins Muñoz Fernández, Ángela (coord.) *Las mujeres en el cristianismo medieval: imágenes teóricas y cauces de actuación religiosa*, Madrid, Asociación Cultural Al-Mudayna, pp. 463-476.
- Ferre Puerto, Josep A. (2021) «Oncles, copons, retaules i premses: aportació documental sobre els Borja», dins Ferrer Orts, A. (ed.) *La pintura valenciana del Renacimiento en tiempos convulsos: el impacto de las Germanías*, Madrid, Sílex, pp. 15-48.
- García Hernán, Enrique ([2012-2013]) «Francisco de Borja y su familia», *Revista Borja*, 4, pp. 61-81.
- Guerrero Navarrete, Y. (2016) «Testamentos de mujeres: una fuente para el análisis de las estrategias familiares y de las redes de poder formal e informal de la nobleza castellana», *Studia Historica. Historia Medieval*, 34, pp. 89-118. [<https://doi.org/10.14201/shhme20163489118>].
- La Parra, Santiago (2006) «El nacimiento de un señorío singular: el ducado gandiense de los Borja», *Revista de Historia Moderna: Anales de la Universidad de Alicante*, 24, pp. 31-66.
- Lorenzo-Pinar, F. J. (1991) «La familia y la herencia en la Edad Moderna zamorana a través de los testamentos», *Studia Historica: Historia Moderna*, 9, pp. 159-201 [https://revistas.usal.es/index.php/Studia_Historica/article/view/4635].

- Martínez Gil, Fernando (2007) «Acuérdate de tus postrimerías y no pecarás jamás: las implicaciones del modelo de la buena muerte», *Historia social*, 58, pp. 23-46.
- MB 1894: Cecilio Gómez Rodeles (ed.), *Sanctus Franciscus Borgia, quartus Gandiae dux et Societatis Jesu Praepositus Generalis tertius (Monumenta Borgia)*, vol. I, Madrid: A. Avrial; G. López del Horno (Monumenta Historica Societatis Jesu, 57).
- Mira, Joan Francesc (2000) *Els Borja. Família i mite*, Alzira, Bromera.
- Navarro Sorní, Miquel (2000) «Documentos inéditos sobre el vaticinio de san Vicente Ferrer a Alfonso de Borja, la Torre de Canals y los abuelos paternos de Alejandro VI», dins *Teología en Valencia: raíces y retos. Buscando nuestros orígenes de cara al futuro. Actas del X Simposio de Teología histórica, 3-5 de marzo de 1999*, València, Facultad de Teología San Vicente Ferrer, pp. 59-71.
- Navarro i Buenaventura, Beatriu (2014) *Els Borja de Xàtiva: records i monuments*, Xàtiva: Ulleye.
- Otero Piñeyro Maseda, P. S. i García-Fernández, M. (2013) «Los testamentos como fuente para la historia social de la nobleza. Un ejemplo metodológico: tres mandas de los Valladares del siglo XV», *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 126, pp. 125-169.
- Pérez Guillén, I. V. (2019) *Azulejerías del Hospital de Pobres Sacerdotes de Valencia. Programas emblemáticos de concordia entre la América virreinal y España*, València, Universitat de València.
- Pons Fuster, Francisco (2003) *Erasmistas, mecenas y humanistas en la cultura valenciana de la primera mitad del siglo XVI*, València, Institució Alfons el Magnànim-Diputació de Valencia.
- Pons Fuster, Francisco ([2010-2011]) «Joan Garcia: notari dels Borja i racional de la ciutat de València. Aproximació biogràfica (primera part)», *Revista Borja. Revista de l'IEEB*, 3, pp. 47-83.
- Reverente súplica que la Real Cofadría [sic] de Nra. Sra. de La Seo de Valencia, Hospital de pobres sacerdotes enfermos hace al Ilmo. Cabildo eclesiástico de la Santa Metropolitana [...]: para que [...] continúe [...] en dar distribuciones a los Beneficiados [...]*, València: Joseph Estevan Dolz..., 1766.
- Romero Díaz, Nieves (2020) «La importancia del testamento en la (auto)representación de la mujer noble de la Edad Moderna. María de Guevara, Condesa de Escalante y su proyección histórica», *Revista de escritoras ibéricas*, 8, pp. 9-39.
- Ruiz Barrera, María Teresa (2006) «Redención de cautivos: una especial obra de misericordia de la Orden de la Merced», dins Campos y Fernández de Sevilla, Francisco Javier (coord.) *La Iglesia española y las instituciones de caridad*, San Lorenzo de Escorial: R.C.U. Escorial Ma. Cristina, pp. 841-862.
- Sánchez de Madariaga, Elena (1999) «Cultura religiosa y sociedad: Las cofradías de laicos», *Historia Social*, 35, pp. 23-42.
- Velaz Pascual, José María (2016) «El testamento de Doña Hipólita de Córdoba y Cardona, IX condesa de Alba de Aliste y Villaflo», *Alcántara*, 80, pp. 65-79.
- Zaragoza, Verònica (2022) *Les dones Borja. Històries de poder i protagonisme ocult*, València: IIEB/ 3i4 (Biblioteca Borja Minor, 7).